

УДК 346.3(477)

ГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВІ ОЗНАКИ BUSINESS CONTRACT: THE CONCEPT AND SPECIAL FEATURES

Ступник Я.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Григаш Д.М.,
*юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті досліджуються доктринальне поняття та особливі ознаки господарського договору як найбільш ефективної правової форми господарських зв'язків.

Ключові слова: договір, господарський кодекс, господарська діяльність, господарські відносини.

В статье исследуются доктринальное понятие и особые признаки хозяйственного договора как наиболее эффективной правовой формы хозяйственных связей.

Ключевые слова: договор, Хозяйственный кодекс, хозяйственная деятельность, хозяйственные отношения.

The article analyzes the doctrinal concept and special signs economic agreement as the most effective legal form economic ties.

Key words: agreement, Commercial Code, economic activity, economic relations.

Постановка проблеми. Умови ринкової економіки, характерні для сучасної України, диктують необхідність прискореного руху до більш ефективної економічної форми, заснованої на цивілізованих ринкових відносинах, які відповідали б критеріям, прийнятим у розвинутих країнах.

Зазначена обставина обумовлює актуальність дослідження сучасних господарських договорів, які слугують основним правовим інструментом, що опосередковує відносини суб'єктів господарювання в умовах ринку.

Стан дослідження. Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом досліджень багатьох ві-

тчизняних та закордонних учених, а саме: А.А. Алексєєва, О.А. Беляєвич, А.Г. Бикова, М.І. Брагінського, О.М. Вінник, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, Г.Л. Знаменського, Н.С. Кузнецової, Н.І. Клейн, М.І. Кулагіна, В.В. Лаптева, В.В. Луця, В.К. Мамутова, В.С. Мартем'янова, В.П. Мо-золіна, І.Б. Новицького, І.Г. Побірченка, Г.В. Пронської, Б.І. Пугінського, Н.В. Рабінович, Н.О. Саніахметової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.О. Халфіної, В.П. Шахматова, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, В.С. Щербини та інших науковців. Автори ставлять собі за мету розкрити поняття «господарський договір» та проаналізувати його особливі ознаки, використовуючи підходи деяких українських та зарубіжних учених-господарників.

Варто зазначити, що полеміка щодо доцільності чи недоцільності Господарського кодексу України (далі – ГК України) не вщухає до сьогодні. Так, С.С. Овренчук наголошує на необхідності скасування ГК України, а подальший розвиток профільного законодавства вбачає в складі норм Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та розробленні спеціалізованих господарських законів [1, с. 71]. Влучно заперечує йому суддя-практик, у минулому голова Вишого господарського суду України (далі – ВГСУ) С.Ф. Демченко, який зазначає: «Особливістю господарської діяльності є нерозривне поєднання в ній майнового елементу з організаційним, що зумовлює певну відмінність господарських відносин від цивільних. Якщо цивільні правовідносини ґрунтуються на широкій диспозитивності регулювання, рівності сторін, то для господарських є необхідним збереження балансу приватних інтересів та потреб суспільства. Потреба в державному регулюванні викликана необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції в підприємстві, захисту прав споживачів тощо. Зміст господарських відносин характеризується засадами як рівності, так і підпорядкування, а їх форма включає як договір, так і нормування» [2].

Крім того, необхідно відзначити, що в нормотворчій практиці Кабінету Міністрів України існував проект Закону України «Про основні засади господарської діяльності», зареєстрований 19 серпня 2008 року за № 30607 [3], яким пропонувалося визначити правові та організаційні засади господарської діяльності з одночасним визначенням ГК України таким, що втратив чинність через практичну неможливість узгодження його положень із ЦК України, що призвело до виникнення численних правових колізій та розбалансування законодавства.

Результатом стало обурення юридичної еліти, жорстка критика з боку правознавців і, як наслідок, 11 березня 2010 року законопроект був відкликаний.

Зокрема, на захист існування ГК України суддя С.Ф. Демченко прокоментував: «На нашу думку, зміст положень проекту свідчить про наміри уряду здійснити декодифікацію та дестабілізацію господарського законодавства, адже пропонується замінити ГК України не адекватним йому за обсягом та змістом законом, що містить здебільшого норми-декларації, які не зможуть забезпечити системну правову регуляцію господарських відносин» [4, с. 10].

Такої ж думки був і заслужений діяч науки і техніки Г.Л. Знаменський, який відмітив: «Кабмін та Мін'юст знайшли дуже «оригінальний» засіб уникнути відповідальності за багаторічну бездіяльність у питанні приведення масиву господарського законодавства до вимог ГК України згідно з п. розділу IX «Прикінцеві положення» ГК України – просто ліквідувати ГК України! Невже так важко було чиновництву зрозуміти, що сам по собі ГК України не в змозі гармонізувати свої норми із нормами чисельних спеціальних законодавчих актів у сфері господарювання. Це повинно було стати результатом постійної та кропіткої роботи тих державних органів, які призначені забезпечувати реалізацію законодавства. Завдяки ГК

України утверджено порядок в економіці та переконано європейські і світові інституції в тому, що Україна тепер визначається країною з ринковою економікою та набула членство в СОТ» [5, с. 9].

Отже, суспільство мало реальну змогу втратити не лише надію на закріплення на законодавчому рівні поняття «господарського договору» як такого, а й взагалі очікувати на зникнення останнього з правової арени й розчинення його в схожій цивільно-правовій конструкції.

Наукові дебати навколо співвідношення Господарського та Цивільного кодексів, щодо розподілу сфери регульованого впливу між ними актуалізували проблему визначення правової природи договору, який опосередковує відносини у сфері здійснення підприємницької діяльності.

Одні вчені намагаються довести загально-цивільну природу господарського, підприємницького (комерційного) договорів, інші намагаються обґрунтувати їх самостійне значення, підкреслюючи низку характерних правових особливостей, що зумовлюються економічним розвитком [6, с. 199].

Із цього приводу В.С. Мілаш зазначає: «Упродовж тривалого часу договір розглядався як інститут цивільного права, а питання про створення загального вчення про договір не порушувалося взагалі або викликало негативне ставлення. Однак сьогодні в більшості науковців немає сумніву, що договір є міжгалузевим досить гнучким правовим засобом, за допомогою якого задовольняються різного роду суспільні потреби. На сучасному етапі низка галузей, підгалузей права (цивільне, сімейне, трудове, господарське, адміністративне, міжнародне тощо) містять у своєму правовому інструментарії означений правовий засіб» [7, с. 37].

Ми поділяємо зазначену точку зору. Вважаємо, що господарський договір як невід'ємний самостійний інститут господарського права є настільки самобутнім явищем, наскільки й визначення останнього є незалежним від визначень договорів інших галузей права завдяки особливим, притаманним лише йому ознакам.

Щодо визначення сутності господарського договору, то спочатку в незалежній Україні саме поняття такого згадувалося лише в Господарському процесуальному кодексі України (далі – ГПК України), і тільки в 2003 році з кодифікацією господарського законодавства був розтлумачений зміст господарського договору, тобто умови договору, визначені в ст. 180 ГК України.

Не дивлячись на це, саме визначення господарського договору залишається доктринальним, а формулювання його варіюється в залежності від наукових поглядів того чи іншого правознавця.

Щоправда, досліджуючи праці вітчизняних учених, можна дійти висновку, що «зерно істини» в більшості господарників однакове, а отже, відправні начала, від яких відштовхуються науковці, залишаються ідентичними, проте подаються з використанням різного понятійно-категоріального апарату.

Так, першою ознакою господарського договору, яку виділяють усі дослідники цієї конструкції, є мета, на яку спрямоване укладення та виконання господарських договорів, зокрема досягнення суспільно-корисного результату господарювання. Це означає, що основною ціллю, яку переслідують учасники господарсько-договірних відносин, є не лише задоволення власного інтересу, а й задоволення потреб усього суспільства в певних матеріальних і нематеріальних благах.

Така конструктивна вимога відповідає конституційній засаді правопорядку у сфері господарювання, яка визначена в ч. 4 ст. 13 Конституції України, – забезпечення державою соціальної спрямованості економіки України. Таким чином, попит на ринку тих чи інших товарів, зацікавленість населення в певних роботах чи послугах свідчать про те, яку соціальну функцію виконує наразі одиниця

господарювання, як ця функція впливає на стан економіки в загальному, який ефект досягається за допомогою визначеної функції, яка перспектива розвитку макро– і мікро-економічних показників та що потрібно для вдосконалення соціально-економічного стану держави в цілому. Крім того, завданням суб'єктів господарських правовідносин є адекватне реагування на зміни, що відбуваються в суспільстві, на появу нових і відмирання старих та неактуальних потреб.

Очевидно, що господарські договори як першооснова виникнення господарських зобов'язань відіграють ключову роль у врегулюванні названих процесів, а отже, суспільно-корисний результат, на досягнення якого спрямована вся господарська діяльність, і є основоположною ознакою, яка відрізняє господарські договори від усіх інших видів договірних зв'язків.

В.С. Мілаш влучно доповнює зазначену позицію тим, що в її монографіях господарський договір (усі його види та різновиди) розглядається як засіб реалізації правової політики у сфері господарювання, що тісно взаємодіє з іншими правовими засобами для реалізації основної мети господарського права – підтримки правового господарського порядку в економічній системі України. Визнання за договором у господарському обороті саме такого значення є необхідною умовою подолання декларативного характеру «врахування» нової природи господарського договірного права в межах вітчизняної правової науки [8].

Логічно й послідовно із зазначеної вище ознаки впливає друга ознака господарських договорів – обмеження договірної свободи. Так, правовий режим господарських договорів зумовлений особливістю природою господарських зв'язків, що потребує спеціального регулювання з метою підтримання необхідного балансу між інтересами окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань та інтересами суспільства в цілому.

Врахування в господарському договорі інтересів інших, окрім його, сторін, осіб (споживачів, суспільства в цілому) досягається шляхом введення в договірні відносини елементів імперативності, що можуть мати як побічний характер (встановлення розмірів податків, рівня цін і тарифів, закріплення загальних принципів укладання договорів тощо), так і пряму дію (зокрема, коли однією зі сторін у договорі виступає державний орган). Імперативність регулювання договірних зв'язків є різновекторною та зумовлюється завданнями, що стоять перед державою в галузі управління господарською діяльністю: захист прав і законних інтересів слабших суб'єктів господарювання; забезпечення суспільного господарського порядку в країні (захист публічних інтересів). Водночас конкурентне ринкове середовище потребує надання сторонам договору свободи господарської діяльності, що реалізується через систему загальних дозволів у праві.

Однак, в умовах економічної нерівності суб'єктів господарювання економічна та юридична свобода укладання господарських договорів не завжди збігається. Так, монопольне становище, яке займає потенційний договірний контрагент на ринку товарів і послуг, а також інші фактори спонукають економічно слабших суб'єктів господарювання приймати запропоновані їм умови договорів. З метою захисту законних прав та інтересів економічно слабшої сторони за договором необхідним є введення в нормативний порядок укладання господарських договорів елементів імперативності. Це може виявлятися подвійно: як встановленням переліку обов'язкових дій для укладання договорів, так і фіксуванням у законодавстві пріоритету інтересів слабшої сторони в процесі укладання договору, визначення його змісту, порядку його зміни та розірвання [9, с. 37].

Цю точку зору підтверджує і Ж.А. Білоус, зазначаючи, що особливість правового регулювання господарсько-договірних відносин обумовлена специфікою господарських договорів, які поєднують у собі приватні та публічні ін-

тереси, що викликає необхідність імперативного впливу на сферу господарсько-договірних відносин. Присутність імперативних норм у регулюванні господарсько-договірних відносин цілком виправдана, оскільки вони сприяють у усуненні негативних наслідків у процесі здійснення господарсько-договірної діяльності, допомагають у формуванні чітких, усталених договірних зобов'язань, становленні договірної практики». Автор відзначає, що «імперативні норми можуть забезпечити дотримання визначеної мети договору, але шляхи формування дій для досягнення цієї мети загалом повинні встановлюватись безпосередньо сторонами» [10, с. 10].

Можливість відступлення від принципу рівності сторін є ще однією ознакою, яка тісно пов'язана з попередньою. Ми погоджуємося з думкою О.А. Беляневич, що передумовою пошуку оптимального регулювання господарських договорів є те, що в умовах ринку автономія суб'єктів господарювання та державне регулювання, приватні й публічні інтереси повинні тісно взаємодіяти [11, с. 4].

Зазначену тезу підтверджує й той факт, що в окремих випадках укладання договору для однієї зі сторін має обов'язковий характер. Так, наприклад, суб'єкти господарювання, які забезпечують споживачів електроенергією, зв'язком, послугами залізничного та інших видів транспорту, а у випадках, передбачених законом, також й інші суб'єкти, зобов'язані укладати договори з усіма споживачами їхньої продукції (послуг) [12, с. 35].

Дуже схожою на зазначену вище є характерна особливість господарського договору, яка йменується як тісний зв'язок із плановим процесом. Законодавством про господарські договори встановлено, що ті з них, які спрямовані на забезпечення пріоритетних потреб України в продукції, роботах та послугах, укладаються на підставі відповідних державних замовлень. Юридичною особливістю в такому разі є те, що зміст господарського договору, який укладається на підставі державного замовлення (державний контракт), обов'язково має відповідати цьому замовленню. У теорії такі договори визначаються як плановані.

Відтак планування може бути не лише державним (щодо суб'єктів, які функціонують на державній формі власності, підприємств-монополістів) і комунальним (щодо підприємств та організацій комунальної форми власності), а й внутрішньофірмовим (усередині підприємства як господарської одиниці).

Така риса господарських договорів відзеркалює специфіку господарської діяльності – систематичність, що потребує планування як обов'язкового елемента організації такої діяльності [13, с. 277].

Наступною ознакою досліджуваного феномену є особливий суб'єктний склад господарського договору. Наприклад, Міжнародний комерційний арбітраж особливий суб'єктний склад й обмеження договірної свободи відносить до основних особливостей господарського договору як угоди.

Особливістю суб'єктного складу є те, що учасники, які вступають у договірні відносини, що підпорядковуються нормам господарського права, не є характерними для таких же учасників договірних відносин інших галузей права.

Частіше за все сторонами в господарському договорі виступають суб'єкти господарювання, проте такі договори можуть укладатися й за участю інших учасників господарських відносин, якими є органи або організації господарського керівництва (наприклад, під час укладання державних контрактів), негосподарських організацій (для задоволення їхніх господарських потреб у продукції, роботах, послугах суб'єктів господарювання), громадян як засновників господарських організацій корпоративного типу (для забезпечення спільної діяльності щодо заснування суб'єктів господарювання).

Слід відмітити, що суб'єкти господарювання, щоб вважатися такими, мають виконати чітко визначені законодавством дії – пройти державну реєстрацію юридичної особи чи фізичної особи-підприємця. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» у ст. 1 пояснює, що проходження такої процедури означає засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Господарський договір є правовою формою та засобом організації господарських зв'язків, і це є ще однією його ознакою. У процесі виконання такого договору сторони взаємодіють, створюючи, змінюючи та припиняючи відносини між собою. Така взаємодія впливає на опосередкування господарських зв'язків взагалі, на забезпеченні заснованій на взаємній зацікавленості сторін такої організованості, порядку й стабільності в економічному обороті, яких неможливо домогтися за допомогою найжорсткіших адміністративно-правових засобів.

Із цього приводу слушно зауважує Б.І. Пугинський, на думку якого уявлення про господарський договір як про юридичний факт, що опосередковує акти товарного обміну, є однією з причин недостатнього використання його властивостей. Призначення ж господарського договору полягає в тому, що, регулюючи зв'язки суб'єктів господарювання, договір є інструментом налагоджування виробничої інтеграції та кооперації, розвитку та поглиблення суспільного розділення праці. Крім того, він дозволяє вирішувати правовим способом організаційні, економічні, соціальні та інші питання, що виникають у діяльності суб'єктів господарювання [16, с. 21].

Звідси господарські зв'язки як конкретні економічні відносини потребують особливого правового регулювання. Вони не можуть функціонувати поза правовою формою, без впорядкування та закріплення їх змісту за допомогою юридичних норм, у яких виражена воля держави та інтереси суспільства в цілому. Будучи врегульованими нормами господарського права, такі зв'язки набувають характеру господарсько-договірних. У свою чергу господарські зв'язки, опосередковані договором, набувають форми договірних правовідношень, яке надає їм стабільності та визначеності.

Слід погодитися з позицією І.І. Бочкової, яка відзначає, що господарський договір є правовою формою взаємодії господарюючих суб'єктів між собою, визначає їх майнові обов'язки та направлений на досягнення певного результату ведення господарства. В організації ділових угод головне місце займає класичний договір, який чітко фіксує домовленості й визначає санкції за їх невиконання. Жодних усних домовленостей, не зафіксованих у тексті договору, класичний договір не визнає. Тому під

час визначення господарського договору необхідно враховувати й загальні категорії цивільно-правового договору, й особливі ознаки, відображені в господарському законодавстві [14, с. 113].

Останньою ознакою господарського договору є поєднання в ньому майнових та організаційних елементів.

Наразі господарські договори характеризуються поєднанням організаційних і майнових елементів. Майновими є звичайні умови договору щодо виготовлення, передачі продукції, надання послуг, їх оплата, тобто безпосередньо те, що зв'язане з майновим інтересом учасників договірних відносин. Організаційні ж елементи стосуються визначення порядку виконання договору, підстав дострокового розірвання договору, порядку розгляду спорів між сторонами, тобто те, що потребує уточнення, організації відносин між сторонами, визначених у відповідних пунктах договору.

Крім того, згідно зі змістом ст. 3, 55 та 175 ГК України кваліфікуючими ознаками майново-господарських відносин, які організаційно включають у себе організаційний компонент, є такі:

1) суб'єктний склад, до якого включаються господарські організації, індивідуальні підприємці, відокремлені підрозділи господарських організацій (хоча зміст ГК України не дає підстав стверджувати, що на сьогодні такі підрозділи визнаються самостійними суб'єктами господарських договорів), органи державної влади, органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. Окремо слід виділити не господарюючих суб'єктів-юридичних осіб, які беруть участь у майново-господарських відносинах із метою створення та підтримання своїх матеріально-технічних умов функціонування (господарчого забезпечення своєї діяльності);

2) господарський характер (сфера) діяльності цих суб'єктів – суспільне виробництво, спрямоване на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінну визначеність [15, с. 21].

Як бачимо, майновий елемент без організаційного під час участі в договірних відносинах суб'єктів господарського права позбавлений сенсу, а отже, ці два елементи є невід'ємними та взаємопов'язаними.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що господарський договір слід розглядати як зазначене на згоді сторін і зафіксоване у встановленій законом формі на підставі угоди зобов'язання між суб'єктами господарювання, суб'єктами господарсько-організаційних повноважень, негосподарюючими суб'єктами-юридичними особами, спрямоване на обслуговування (забезпечення) їх господарської діяльності (господарських потреб), що ґрунтуються на оптимальному врахуванні інтересів сторін і загальногосподарського інтересу, змістом якого є взаємні права та обов'язки в галузі господарської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оверчук С.С. Господарський кодекс України: скасувати не можна залишити / С.С. Оверчук // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 70–72.
2. Демченко С.Ф. Господарський кодекс України: руйнувати – не будувати : [відповідь опоненту] / С.Ф. Демченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.arbitr.gov.ua/news.phplang ukr&sub_section 1&news_id=142.
3. Проект Закону України «Про основні засади господарської діяльності» від 19 серпня 2008 року № 30607 Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua/doc2.nsf/link1/ed2008 08 19/JF2 D000A.html>.
4. Демченко С.Ф. Господарський кодекс України має залишатися стрижнем господарського законодавства / С.Ф. Демченко // Голос України. – 2008. – № 208. – С. 10–11.
5. Знаменський Г.Л. Нова «зірка» на юридичному небосхилі України? / Г.Л. Знаменський // Юридичний вісник України. – 2008. – № 32 (684).
6. Чернега А.П. До поняття договору у сфері господарських відносин / А.П. Чернега // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 197–201.
7. Мілаш В.С. Про розвиток господарсько-правового регулювання договірних відносин / В.С. Мілаш // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 5. – С. 36–40.
8. Подцерковний О.П. Рецензія на цикл наукових праць Мілаш Вікторії Сергіївни, присвячених актуальним проблемам господарсько-договірних відносин в Україні / О.П. Подцерковний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=596&Itemid=296&lang=uk.
9. Ніколенко Л.М. Особливості господарського договору як підстави виникнення господарських зобов'язань / Л.М. Ніколенко, Г.І. Лагуткіна // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 6. – С. 36–39.

10. Білоус Ж.А. Дійсність господарських договорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / Ж.А. Білоус ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
11. Бесяневич О.А. Господарський договір та способи його укладання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.А. Бесяневич ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 24 с.
12. Мілаш В.С. Нові підходи до визначення договору в господарському праві / В.С. Мілаш // Право України. – 2007. – № 9. – С. 33–34
13. Вінник О.М. Господарське право : [навч. посіб.] / О.М. Вінник. – 2-ге вид., змін. та доп. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». – 2008. – 766 с.
14. Бочкова І. Концепція, ознаки та значення господарського договору за законодавством України/ І. Бочкова // Форум Права: електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 2. – С. 111–115
15. Бесяневич О.А. Спеціалізація норм права у сфері регулювання господарських договірних відносин / О.А. Бесяневич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 67. – 2005. – С. 19–22.
16. Пугинський Б.И. Правовые средства обеспечения эффективности производства / Б.И. Пугинський. – М. : Юрид. лит., 1980. – 144 с.